

Religija i nacionalni identitet u Bosni i Hercegovini

Marušić, Morana

Undergraduate thesis / Završni rad

2015

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:990019>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-26**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET
RIJEKA
ODSJEK ZA KULTURALNI STUDIJE

MORANA MARUŠIĆ
RELIGIJA I NACIONALNI IDENTITET U
BOSNI I HERCEGOVINI

Kolegij: Etnički, rasni i nacionalni identiteti

Mentor: prof. dr. sc. Nikola Petković

Studij: Kulturalni studiji

Studentica: Morana Marušić

Matični broj: 16534

JMBAG: 0009052234

RIJEKA, 2015.

Sadržaj

1. Uvod	str. 2
2. Identitet	str. 4
3. Nacija i nacionalizam	str. 6
4. Vjerska i nacionalna povijest Bosne i Hercegovine	str. 9
5. Analiza	str. 16
5.1 Muslimani/Bošnjaci	str. 16
5.2 Povezanost etničkog, nacionalnog i vjerskog identiteta	str. 19
5.3 Oblici izgradnje identiteta po Manuelu Castellsu	str. 22
6. Zaključak	str. 28
7. Sažetak	str. 29
7.1 Summary	str. 29
8. Ključne riječi	str. 30
9. Popis literature	str. 31

1. Uvod

„I came to Istanbul and people asked me: “Who are you?” “I said, Turčin” (Turk) but they shook their heads: “Eh, you are not. You are Arnaut ” (Albanian). So I came to Skadar as Arnautin, however, I was told that I was Bosniak. So, I went to Sarajevo as Bosniak and people around me asked where I am from. I answered:” Bosniak”. They thought I was mad and I was told to be Crnogorac (Montenegrin), but with Islamic religion. Then, in Podgorica one guy told me that I am nothing more than Turčin (Turk). Well, one cannot understand this. Who am I and what am I? Nobody.“ Zuvdija Hodžić (1997.)¹

Ovaj završni rad baviti će se korelacijom vjerskog i nacionalnog identiteta u suvremenoj Bosni i Hercegovini. Želja mi je ukazati na problematiku izjednačavanja nacionalnog i vjerskog identiteta u BiH te kakvu ulogu religija ima u konstruiranju nacionalnog identiteta (konkretno, u BiH postoje dva entiteta (Federacija Bosne i Hercegovine i Republika Srpska) i tri konstitutivna naroda – Bošnjaci, Hrvati i Srbi² te su i njihovi religijski identiteti primarno i većinski konstruirani sukladno njihovom nacionalnom identitetu – Bošnjaci su muslimani, Hrvati katolici i Srbi pravoslavci. Takav je etničko-religijski identitetski sklop dominantan, poglavito u naracijama suvremenih povjesničara i komentatora suvremenog stanja zemlje i njegove svakodnevice.

Također, fokusirati će se na bošnjački identitet, te njegovu specifičnu poziciju unutar ostalih konstitutivnih naroda suvremene Bosne i Hercegovine, te će pratiti povijesnu putanju bošnjačkog identiteta, poglavito kroz tekstove bošnjačkih, ali i drugih autora – iz oba, sva tri

---

¹ „I was told this story by historian Zuvdija Hodžić during our conversation about current debates on national identification of Muslims – Bosniaks. Hodžić was born in Gusinje, which is a small town in Sandžak, inhabited by Albanians and Muslims. He is a member of the Almanah group and one of the first initiators of Almanah. The story I was told is from his novel „Gusinjska godina“ (One year in Gusinje), which was published in 1997., Zuvdija Hodžić. Personal intervju, 14th April 2001. Podgorica.“; Dimitrova, B. (2001). Bosniak or Muslim? Dilemma of one Nation with two Names. Southeast European Politics, II(2), 94 – 108. Preuzeto 06.09.2015., <http://www.seep.ceu.hu/issue22/dimitrova.pdf>

² Ustav Bosne i Hercegovine. (n.d.). Preuzeto 06.09.2015., http://www.ccbh.ba/public/down/USTAV_BOSNE_I_HERCEGOVINE_hrv.pdf

ili više mogućih očišta. Određen će prostor biti pružen novinarskim tekstovima koji pridonose argumentaciji, iako je njihova znanstvenost upitna – nacionalne tradicije i povijesne naracije – hrvatska, srpska i bošnjačka – historijsku materiju promatraju na različit način, često negirajući drugima pravo na istinitost. Suvremena Bosna i Hercegovina specifično je mjesto dodira triju religija, što je produkt historijskih procesa. Religija je tako ključ čitanja nacionalnog identiteta u Bosni i Hercegovini – s time da su, paradoksalno, upravo višestruki nacionalni identiteti i nacionalizmi jedan od najopasnijih čimbenika u državi.

2. Identitet

„Poseban značaj u suvremenim sociološkim analizama zauzima pojam identiteta. Identitet možemo odrediti kao istovjetnost – lat. *identitas*³ (Erikson, 2008.; Šušnjić, 2009.), kao osjećaj vlastitosti⁴ (Haralambos, Holborn, 2002.), kao jednakost samome sebi⁵ (Penda, 2005.), te kao osjećaj pripadnosti nekoj društvenoj grupi – etničkoj, nacionalnoj, konfesionalnoj⁶ (Cvitković, 2001.).“⁷ Ivan Cvitković (2011.) također navodi da je uobičajeno „praviti razliku između pojmova „identitet“ i „identifikacija“. Identitet je istovjetnost sa samim sobom; ukupnost činjenica koje slute da se jedna osoba razlikuje od bilo koje druge; osjećaj pripadnosti nekoj grupi, religijskoj zajednici, naciji. (...) Identifikacija bi bila usmjerenost prema čemu (obitelji, naciji, religiji, ideji) praćena osjećajem bliske povezanosti; poistovjećivanje. Identifikacija može biti individualna (samoidentifikacija) i društvena (kad nas netko definira)“.⁸

Manuel Castells (2002.) u svojoj knjizi *Moć identiteta* navodi da je identitet „izvor smisla i iskustva naroda. Kao što Calhoun piše: Ne poznajemo narode bez imena niti jezike ili kulture kod kojih ne postoji neki način razlikovanja između sebe i ostalih, između „mi“ i „oni“. Samospoznavanje je uvijek čin izgrađivanja ma koliko se čini da se radi o otkrivanju – nikad nije u potpunosti odvojivo od tvrdnji da ga na posebne načine poznaju i drugi. (Calhoun,

---

³ Erikson Erik (2008): *Identitet i životni ciklus*. Beograd: Zavod za udžbenike.

www.scribt/doc/443992/Erik-Erikson-Identitet-i-Zivotni-ciklus; Šušnjić, Đ. (2009). *Religija I*. Beograd: Čigoja štampa.

⁴ Haralambos M.; Holborn M. (2002). *Sociologija – teme i perspektive*. Sarajevo: Goldeng marketing.

⁵ Altaras P. (2005). Identitet kao osobno pitanje. *Revija za sociologiju*. Vol XXXVI. No 1-2. 55-62. <http://www.ivor-altaras.from.hr/Dokumenti/Identitet%20kao%20osobno%20pitanje.pdf>.

⁶ Cvitković, I. (2001). *Sociologija spoznaje*. Sarajevo: DES.

⁷ Kunić, M. (23.06.2014.). Religija i identitet. Preuzeto 06.09.2015., <http://www.magazinplus.eu/clanak/mirza-kunic-religija-i-identitet/>

⁸ Cvitković, I. (2011). Religija i identitet. *Diskursi - Društvo, Religija I Kultura*, 11-26.

1994.)⁹ Pod identitetom, ako se odnosi na društvene aktere, podrazumijevam proces stvaranja smisla na temelju kulturnog atributa ili srodnog niza kulturnih atributa kojima je dana prednost u odnosu prema drugim izvorima smisla.¹⁰ U nastavku, Castells objašnjava razliku između 'identiteta' i 'uloga': „Za određenog pojedinačnog ili kolektivnog aktera može postojati mnoštvo identiteta. (...) Uloge (na primjer, istodobno biti radnica, majka, susjed ili militantni socijalist, član sindikata, košarkaš, osoba koja ide u crkvu i pušač) definirane su normala koje su strukturirale društvene institucije organizacije. Njihova relativna težina u utjecanju na ponašanje ljudi ovisi o pregovorima i dogovorima između pojedinaca i tih institucija i organizacija. Identiteti su izvori smisla za same aktere, i po njima, izgrađene procesom individualizacije. (Giddens, 1991.)“¹¹

---

⁹ Calhoun, C. (1994). *Social theory and the politics of identity*. Oxford, UK: Blackwell.

¹⁰ Castells, M. (2002). Izgradnja identiteta. *Moć identiteta* (Vol. 2, pp. 16 - 22). Zagreb: Golden marketing.

¹¹ Castells, M. (2002). Izgradnja identiteta. *Moć identiteta* (Vol. 2, pp. 16 - 22). Zagreb: Golden marketing.

3. Nacija i nacionalizam

„Između života i smrti, nacionalizam ima kao svoj vlastiti prostor iskustvo okupiranosti duhovima. Ne postoji nacionalizam bez nekog duha.“¹²

Halep (2013.) smatra da je važno razjasniti u čemu je „razlika između pojmova nacija i narod. Narod (engleski: people, ethnic group) je skupina osoba koje imaju zajedničko porijeklo, zajedničku i prepoznatljivu kulturu, zajedničke mitove i simbole, tradiciju i zajedničke zakone i običaje za članove. Drugim riječima rečeno, narod je kulturno biološka zajednica. Da bi narod iz kulturološko – biološke zajednice bio preveden u naciju potrebna mu je država u kojoj će riješiti svoj pravni status (ustavom, zakonom o državljanstvu). Naime nacija (engleski: nationality) je skupina osoba koji su državljani jedne države. Drugi naziv za nacionalnost je državljanstvo (engleski: citizenship).“¹³ Nacionalni identitet se, smatra Derrida (1987.) „nikada ne postavlja kao empirijski, prirodni karakter ovoga tipa: takav i takav narod ili takva i takva rasa ima crnu kosu ili je dolikokefalnog tipa, inače bismo prepoznali sebe po prisustvu takve i takve karakteristike. Samo-predstavljanje ili samo-identifikacija nacije uvijek ima oblik *filozofije* koja, iako je bolje predstavljena ovom ili onom nacijom, jest ipak određeni odnos prema univerzalnosti filozofijskog. Ta filozofija, kao struktura nacionalnosti ne poprima nužno formu ili predstavljenost sistema naznačenog od strane profesionalnih filozofa koji borave u filozofijskim institucijama; ona se može pojaviti kao spontana filozofija, implicitna filozofija, ali ona koja je sama bit ne-empirijskog odnosa

---

¹² Derrida, J. (1987.) Filozofijska nacionalnost i nacionalizam. *Diseminario. La desconstruccion, otro descubrimiento de America*. Montevideo 1987.; Prijevod Mario Kopic. Preuzeto 06.09.2015., <http://pescanik.net/filozofijska-nacionalnost-i-nacionalizam/>; „The French word *hantise* is the etymological root for Derrida’s hauntology. As a verb *hantise* is used much the same way as the English *haunting* but also expressing the return of the *revenants*, their comings and goings with the caveat that the act of return is originary “it begins by coming back”. As a noun it denotes the place inhabited by the revenant, the spirit, and spectres ghosts that keep returning; however it also implies an obsession, or fear, or continuous repetitive acts.“ (Miller, N. (n.d.). Hauntology and History in Jacques Derrida’s Spectres of Marx.)

¹³Halep, A. (05.04.2013.). Nacionalno pitanje Bošnjaka. Preuzeto 06.09.2015, <http://tesanj.net/2013/04/05/nacionalno-pitanje-bosnjaka/>

sa svijetom ili nekom vrstom potencijalno univerzalnog diskursa, „utjelovljenog“, „predstavljenog“, „lokaliziranog“ (...) od strane određene nacije.“¹⁴ Nenad Mišćević (2006.) u svojoj knjizi *Nacionalizam: Etički pogled* govori o izrazima „patriotizam“ i „nacionalizam“ te o njihovim značenjima koja su kod nekih autora istovjetna – primjerice, Vladimir Dvorniković koji u svom članku *Masarikov nacionalizam* „pisao o nedostacima „uskog nacionalizma“, odnosno „uskog patriotizma, upotrebljavajući oba izraza u istom smislu“¹⁵ – a kod nekih – većine – različita, ili čak suprotstavljena. „Stjepan Radić predlaže podjelu na „patriotizam ili domoljublje“ i nacionalizam ili rodoljublje ili narodnjaštvo. Patriotizam – domoljublje odnosi se na dom, odnosno domovinu tj. na teritorij i državnu zajednicu, dok se nacionalizam – rodoljublje odnosi na rod, tj. etnonaciju ili narod. Netko može biti kastiljanski, hinduski ili židovski nacionalist – rodoljub, ili pak španjolski, indijski ili izraelski patriot – domoljub. Oboje, i nacionalizam – rodoljublje i patriotizam – domoljublje, dopušta stupnjevanje: čovjek može biti žestoki rodoljub, ili umjereni ili posve suzdržani rodoljub, a isto tako žestoki ili umjereni domoljub. Kruno Krstić piše: „U svom iskonskom značenju nacionalizam je prirodno čuvstvo koje pojedinca posebno veže u vlastitu narodnu zajednicu i dosljedno utječe na mnoge njegove čine, koji su značajni za odnose u vlastitoj narodnoj zajednici i za odnose prema drugim (tuđim) narodnim zajednicama“ (Krstić, 1945.)“¹⁶ Također, Mišćević (2006) spominje i negativnu konotaciju nacionalizma, te kako se nacionalizam „vezuje uz prijezir ili mržnju prema drugim narodima, te ide do krajnosti, odnosno šovinizma“¹⁷ Ivan Markešić u svom radu navodi Gellnerov stav da se „nacionalizam javlja kao objektivan i neizbježan imperativ u razdoblju burnih preuređenja čovječanstva iz

---

¹⁴ Derrida, J. (1987.) *Filozofijska nacionalnost i nacionalizam. Diseminario. La desconstruccion, otro descubrimiento de America*. Montevideo 1987.; Prijevod Mario Kopic. Preuzeto 06.09.2015., <http://pescanik.net/filozofijska-nacionalnost-i-nacionalizam/>

¹⁵ Mišćević, N. (2006). *Nacija i nacionalizam. Nacionalizam: Etički pogled* (p. 21). Zagreb: Kruzak.

¹⁶ Mišćević, N. (2006). *Nacija i nacionalizam. Nacionalizam: Etički pogled* (p. 21). Zagreb: Kruzak.

¹⁷ Mišćević, N. (2006). *Nacija i nacionalizam. Nacionalizam: Etički pogled* (p. 22). Zagreb: Kruzak.

agrarnih društava, koja nisu bila sklona nacionalizmu ni kulturnoj homogenosti, u industrijska, s čijim se nastankom mijenjaju političke i kulturne granice, u vrijeme kada dolazi do krvavih sukoba i nasilja“ (Gellner, 1998.)¹⁸. Također spominje i druge autore, koji navode da u modernom svijetu „nacionalizam predstavlja možda najneodoljiviji identitetski mit“ (Smith, 1998.)¹⁹ koji nalazimo u raznim oblicima.²⁰

---

¹⁸ Gellner, E. (1998.), *Nacije i nacionalizam*. Zagreb: Politička kultura.

¹⁹ Smith, A. D. (1998.), *Nacionalni identitet*. Beograd: Biblioteka XX. vek.

²⁰ Markešić, I. (2010). Od religijskog do nacionalnog identiteta i natrag (na primjeru Bosne i Hercegovine). *Društvena Istraživanja*, 19(3), 525-546., preuzeto 06.09.2015., <http://hrcak.srce.hr/55459>

4. Vjerska i nacionalna povijest Bosne i Hercegovine

*„Mi živimo na razmeđu svjetova na granici naroda,
svakome na udaru,
uvijek krivi nekome.
Na nama se lome talasi historije,
kao na grebenu.“²¹*

„Nacionalne su povijesti prokletstvo Balkana. Kao što svatko tko je boravio ili putovao u tom dijelu Europe dobro zna, ondje nema nacionalno homogenu pokrajine, a kamoli nacionalno homogenu državu. Malo je pojedinaca na cijelom Balkanskom poluotoku koji mogu iskreno tvrditi da imaju nacionalno čisto porijeklo. Pa ipak, više puta u posljednja dva stoljeća u nacionalnim politikama balkanskih zemalja prevladavale su izmišljene teorije o rasno-etničkom identitetu. Jedan je od razloga za proučavanje rane povijesti te regije i taj što nam ona omogućava da uvidimo da naprosto, kad bi i bilo pravo voditi modernu politiku na temeljima drevnog nacionalnog porijekla, takvo što nije naprosto moguće.

Nigdje to ne vrijedi više nego u povijesti Bosne, zemlje koju često nazivaju mikrokozmosom Balkana.²² Tone Bringa (2009.) svoju knjigu 'Biti Musliman na bosanski način' započinje poglavljem o povijesti BiH u kojem izlaže kako je „kroz cijelu svoju povijest Bosna i Hercegovina i sama bila raspeta između nekih krupnih i ideoloških podjela na europskom kontinentu. Njenim su teritorijem prolazile granice između Bizanta i Rima, između istočnog i zapadnog kršćanstva, kao i one što su razdvajale katoličku Austro – Ugarsku monarhiju i islamsko Osmansko carstvo. (...) Migracije su uvijek pratile vojne pohode koje su poduzimale razne imperijalne sile, bilo kao posljedica promjena ekonomskih politika, ili stoga

---

²¹ Selimović, M. (1966). *Derviš i smrt*. Sarajevo: Svjetlost.

²² Malcolm, N. (2011). *Bosna: Kratka povijest*. Sarajevo: Buybook.

što bi razni vladari diskriminirali jednu grupaciju ili dio stanovništva na račun druge kojoj su pružane privilegije²³ – „Muslimani su iz BiH emigrirali u tri velika vala. Prvi, na prijelazu stoljeća, kada su Habsburzi anektirali BiH od osmanskih Turaka; drugi, kada je novostvorena Kraljevina SHS uvela agrarne reforme, 1919., koje su muslimanske zemljoposjednike lišile bogatstva i imetka, i treći, tokom restriktivnih staljinističkih godina u Titovoj SFRJ, odmah nakon II. svjetskog rata, u periodu 1953. – 1958. U svim ovim slučajevima, oni koji su odlazili često su bili ekonomska, religijska i obrazovana elita izložena političkom pritisku vlasti (Petrović, 1987.). U posljednje vrijeme valja spomenuti da statistički podaci o migracijama u SFRJ u periodu 1961. – 1981. pokazuju stabilnu tendenciju odlaska i Srba i Hrvata iz BiH u Srbiju, odnosno Hrvatsku. Ustvari, 1981. godine pet puta više Srba i Hrvata emigriralo je iz BiH nego što ih je došlo u zemlju (tako je 48.304 Srba uselilo u BiH, dok se iz nje iselilo 266.637). Kod Muslimana u BiH, međutim, javlja se nešto što se zove „negativni migracioni koeficijent“, odnosno broj emigranata jednak je broju imigranata (Petrović, 1987.)²⁴ Nadalje, Bringa napominje da je glavna linija (vjerske) podjele u BiH prolazila između sfera utjecaja zapadne i istočne katoličke Crkve, a kasnije i osmanskog islama. 1830. godine Srbija je stekla nezavisnost, Hrvatska je u 17. stoljeću osvojena od strane Austrije, no Bosna i Hercegovina je ostala pod upravom Osmanskog carstva sve do 1878. godine, kada ju preuzima dvojna Austro – Ugarska monarhija. Sve te suprotstavljene težnje, s jedne strane od katoličke Srednje Europe, s druge od pravoslavnog Bizanta i s treće od islamskih Osmanlija, ostavile su za sobom konfliktno naslijeđe i trajno obilježile kulturu Južnih Slavena. Suvremena linija sukoba u Bosni i Hercegovini nalazi se između katoličke Hrvatske i pravoslavne Srbije, dok su bosanski Muslimani (tj. Bošnjaci) stiješnjeni u sredini. Bosna i

---

²³ Bringa, T. (2009). Historija, identitet i jugoslavenski san. In *Biti Musliman na bosanski način: Identitet i zajednica u jednom srednjobosanskom selu*. Sarajevo/Zagreb: TKD Šahinpašić.

²⁴ Bringa, T. (2009). Historija, identitet i jugoslavenski san. In *Biti Musliman na bosanski način: Identitet i zajednica u jednom srednjobosanskom selu*. Sarajevo/Zagreb: TKD Šahinpašić.

Hercegovina je, od povlačenja Osmanlija, bila poprište borbi hrvatskih i srpskih nacionalizama, koji vuku korijene iz srpskih i hrvatskih hegemonijskih aspiracija na Bosnu i Hercegovinu: jedni žele pretvoriti bosanske Muslimane u Srbe, a drugi u Hrvate – drugim riječima, priklanjanje bosanskih Muslimana jednoj ili drugoj strani znatno bi ojačalo tu stranu.²⁵ Postoji nekoliko teorija o „porijeklu“ i/ili etnicitetu Muslimana (Bošnjaka) – od one najzastupljenije, da su Bošnjaci (bosanski Muslimani) nasljednici Južnih Slavena, koji su tokom okupacije od strane/vladavine Osmanskog carstva promijenili vjeroispovijest, do onih da su Bošnjaci u biti ili Srbi ili Hrvati – teorije koje su svojevremeno nametali pro-nacionalistički srpski i hrvatski povjesničari i teoretičari – te se, kaže Jasak, „čak išlo do besmislice da su Bošnjaci turskog podrijetla. Sve su (op.a. Srbi i Hrvati) činili da kod Bošnjaka stvore averziju prema drugim narodima, što su donekle i uspjeli. (...) Tražeći svoj identitet Bošnjaci su se sredinom devedesetih godina, a i prije, pokušali identificirati s Bogumilima – Malcolm (1994) navodi da je bogumilstvo heretički pokret osnovan u 10. stoljeću od strane svećenika Bogumila i koji se u narednim stoljećima proširio na Carigrad, te Makedoniju i dio Srbije; taj pokret propovijeda manihejsku, dualističku teologiju, po kojoj su Bog i Sotona jednako moćni; sav materijalni svijet je Sotonino djelo te se ljudi zaraze tog svijeta mogu osloboditi samo asketskim životom²⁶ – i time biti nešto što nije niti srpsko niti hrvatsko, već autohtono bosansko, dakle, vezano samo uz Bošnjake.“²⁷

Jedina razborita teorija o etničkom identitetu Bošnjaka (bosanskih Muslimana), na kraju, jest i ona najzastupljenija – oni su Slaveni koji su prebivali na području Bosne, no točan razlog preobraćenja na islam još uvijek nije određen, kao što nije definirano tko se sve preobratio.

---

²⁵ Bringa, T. (2009). Historija, identitet i jugoslavenski san. In *Biti Musliman na bosanski način: Identitet i zajednica u jednom srednjobosanskom selu*. Sarajevo/Zagreb: TKD Šahinpašić.

²⁶ Malcolm, N. (2011). *Bosna: Kratka povijest*. Sarajevo: Buybook.

²⁷ Jasak, P. (n.d.). Zablude o porijeklu Bošnjaka, Hrvata, Srba... Preuzeto 06.09.2015., <http://www.bosona.ba/pdf/porijeklo.pdf>

Jedan od najčešće spominjanih razloga je taj da su Osmanlije prekrštavanje obavljali silom ili da je Bosansko plemstvo – i plemstvo na Balkanu općenito – bilo primorano preobratiti se u svrhu očuvanja imetka i privilegija – „Često se koristi uopćeni argument da je plemstvo na Balkanu prešlo na islam kako bi sačuvalo privilegije. I mada je u nekim slučajevima to i bio motivacijski faktor, naglašeno je i da su osmanski osvajači često bili skloniji lokalnu elitu zamijeniti vlastitom upravom, kako bi spriječili da „stara lojalnost“ izazove nemire i razdore (Karpát, 1982.). U Bosni ima indikacija da je lokalna elita bila povlaštenija nego što je to bilo u drugim krajevima. Štoviše, čini se da su imali i prilično nezavisniju vladu nego što je to zabilježeno na drugim teritorijima pod vlašću Porte. I mada po vjeri muslimanska, vladajuća elita u Bosni je, prema dokumentima i historiji, često dopuštala da odanost Bosni prevlada odanost Porti, a u potonjim reformatorskim periodima oni su se oduprli promjenama koje su im ugrožavale položaj“.²⁸ Bringa (2009.) navodi kako se vjerska pripadnost iskazivala i kao politički, društveni ili ekonomski stav, te je znala biti vezana i uz profesionalni identitet, no kroz generacije ta je pripadnost postala vezana i uz etnicitet pojedinca, što je rezultat administrativne strukture uspostavljene od strane osmanskih Turaka – tzv. sistem *milleta* – po kojoj je „pripadnost jednoj naciji bila determinirana vjerskom pripadnošću, a ne, recimo, zajedničkim jezikom, jasno određenim zajedničkim teritorijem, jedinstvenim viđenjem zajedničke povijesti ili etnicitetom (to jest, zajedničkim porijeklom).“²⁹

Kada govorimo o Bosni i Hercegovini u razdoblju nakon Daytonskog sporazuma do danas, evidentno je da bosanskohercegovačko društvo sada, po prvi puta, izgrađuje vlastite „moderne, političke institucije“ (Šavija-Valha, 2013.) te pokušava postati multinacionalno, a ne više multietničko društvo. Bosanskohercegovačko društvo je za vrijeme rata iz

---

²⁸ Bringa, T. (2009). Historija, identitet i jugoslavenski san. *Biti Musliman na bosanski način: Identitet i zajednica u jednom srednjobosanskom selu*. Sarajevo/Zagreb: TKD Šahinpašić.

²⁹ Bringa, T. (2009). Historija, identitet i jugoslavenski san. *Biti Musliman na bosanski način: Identitet i zajednica u jednom srednjobosanskom selu*. Sarajevo/Zagreb: TKD Šahinpašić.

devedesetih³⁰ doživjelo i preživjelo velike udare na svoje potencijale i upravo je nedostatak snažne povijesno-nacionalističke naracije jedan od razloga što je heterogenost bosanskohercegovačkog društva predstavljala problem jer su se mnogi Hrvati i Srbi, neovisno o tome što su bili građani i građanke Bosne i Hercegovine, a ne Hrvatske ili Srbije, opredijelili i stali na stranu svoje 'etničke' države. U Bosni i Hercegovini, koja nikada niti nije imala razvijeni nacionalni identitet, već samo etnički i vjerski, došlo je do raskola. Kada su Bošnjaci, Hrvati i jedan dio Srba koji je uspio doći do glasačkih mjesta 1992. godine izašli na referendum i gotovo jednoglasno odlučili proglasiti nezavisnost³¹, a Srbi se tome žestoko protivili zbog interesa u priključivanju teritorija Bosne i Hercegovine svojoj državi – „U novoj jugoslavenskoj državi bit će najmanje tri federalne jedinice: Srbija, Crna Gora i ujedinjena bosanskohercegovačka i kninska oblast (tj. teritorij sastavljen od nekoliko bosanskohercegovačkih 'srpskih autonomnih oblasti' i isto takve oblasti u Hrvatskoj). Ako bosanski Muslimani žele da ostanu u novoj jugoslavenskoj državi, moći će da ostanu. Ako budu htjeli da se odcijepi, moraju znati da će...država bosanskih Muslimana biti sa svih strana okružena srpskim teritorijom. – Mihajlo Marković³² – pripadnici srpskih paravojskih jedinica podigli su barikade na ulicama i zauzeli snajperske položaje u blizini zgrade gradske skupštine u Sarajevu. Lažni povod za takvu reakciju srpskih paravojskih jedinica bio je napad na jednu srpsku svadbu u Sarajevu i ubojstvo jednog od gostiju, koji su počinili dvojica Muslimana nekoliko dana prije.³³ Nedugo nakon toga, rat u Bosni i Hercegovini počinje i traje 4 godine (1992. – 1995.), uz ogromne gubitke – riječ je o broju od 104.732 ljudi, ili

---

³⁰ „Ako iznesete sve vatreno oružje iz Jugoslavije, oni će se ubijati noževima. Onda će upotrebiti zube... Istorijske protivrečnosti koje je Evropa, kako je verovala, ostavila za sobom – nacionalizam, verska mržnja – uzele su maha i sad nadahnjuju ovaj rat... Neki Evropljani strahuju da rat u Jugoslaviji može biti početak nove podele Evrope – ovog puta na verskoj osnovi.“ Boston Glob, 28. oktobar 1991.“; Perica, V. (2006). *Balkanski idoli: Religija i nacionalizam u jugoslovenskim državama*. Beograd: Biblioteka XX vek.

³¹ Malcolm, N. (2011). *Bosna: Kratka povijest*. Sarajevo: Buybook.

³² Malcolm, N. (2011). *Bosna: Kratka povijest*. Sarajevo: Buybook

³³ Malcolm, N. (2011). *Bosna: Kratka povijest*. Sarajevo: Buybook

42.106 civila te 62.626 vojnika.³⁴ – stradanja, mučenja, silovanja, brojne logore, tisuće nestalih ljudi koji do dana nisu nađeni i, naposljetku, genocid u Srebrenici³⁵. 14. prosinca 1995. u Parizu potpisan je Daytonski sporazum - ³⁶ i time rat u Bosni i Hercegovini završava. Vjekoslav Perica (2014.) smatra da je „današnja BiH sistematska pogreška nametnuta izvana koja jedva životari čekajući raspad na nesreću većine, a na zadovoljstvo onih koji su izazvali rat.“³⁷ Daytonski sporazum, kojeg, kako je Perica (2014.) naglasio, „agresor hvali, a žrtve proklinju“³⁸, potpisan je 14. prosinca 1995. godine u Parizu i izazvao oprečne reakcije među državama na koje se odnosio. S jedne strane, bosanski franjevac i povjesničar, Petar Jeleč, navodi „Koliko god i sama Amerika itekako bila odgovorna za ovakvo stanje – jer su oni i kreirali Daytonski sporazum – raduje me što je Hillary Clinton nedavno poručila da treba što prije stati ukraj onima koji vrše opstrukciju u našoj zemlji. Amerikanci imaju i moralnu odgovornost da to učine, jer su nam ostavili dosad nigdje viđeno državno uređenje.“³⁹, a s druge, srpski povjesničar Milorad Ekmečić – jedan od glavnih ideologa projekta Velike Srbije, srpskog nacionalističkog pokreta nastalog u 19. stoljeću, kojeg se sumnjičilo za huškanje i opravdavanje ratnih zločina i genocida u BiH za vrijeme rata – smatra da bi „trebalo prihvatiti činjenicu da je to tako, da oko 50 odsto teritorije BiH nije dato slučajno srpskom narodu u BiH Dejtonskim sporazumom. Dato mu je ono što je izgubio u

---

³⁴ HAAŠKI POPIS Knjiga smrti u BiH: U ratu 104.732 poginulih. (21.04.2010.). Preuzeto 06.09.2015., <http://www.slobodnadalmacija.hr/BiH/tabid/68/articleType/ArticleView/articleId/99981/Default.aspx>

³⁵ Srebrenica Genocide. (n.d.). Preuzeto 06.09.2015., <http://www.srebrenica.org.uk/category/what-happened/srebrenica-genocide/>

³⁶ Dejtonski mirovni sporazum. (n.d.). Preuzeto 06.09.2015., <http://ndcsarajevo.org/Dokumenti/Dejtonski-mirovni-sporazum.pdf>

³⁷ Perica, V. (2014). Daytonski sporazum: Agresor ga hvali, žrtve proklinju. *Pax Americana na Jadranu i Balkanu*. Zagreb: Algoritam

³⁸ Perica, V. (2014). Daytonski sporazum: Agresor ga hvali, žrtve proklinju. *Pax Americana na Jadranu i Balkanu*. Zagreb: Algoritam

³⁹ Perica, V. (2014). Daytonski sporazum: Agresor ga hvali, žrtve proklinju. *Pax Americana na Jadranu i Balkanu*. Zagreb: Algoritam

Hrvatskoj.^{40,41} Daytonski sporazum je u mnogočemu podsjećao na Rapalski ugovor – ugovor kojim je određen mir u jugoistočnoj Europi, nakon intervencije SAD-a 1920. godine – kršio je ljudska prava, dao legitimitet agresiji i trgovini teritorijem. Bjarnason (2001.) smatra kako je traženjem kompromisa – što je onda dovelo do Daytonu – američka diplomacija „produžila politički život glavnom krivcu za balkanske ratove devedesetih, Slobodanu Miloševiću, i sklopila nagodbe s najodgovornijim za zločine u Bosni i Hercegovini, zapovjednicima bosanskih Srba Karadžićem i Mladićem. Za to vrijeme multietnička Bosna i Hercegovina, koja je ratom podijeljena u tri etnički homogene enklave, Daytonskim je sporazumom osuđena da takvom i ostane.“⁴² Štoviše, bosanski prognanici nisu se mogli vratiti u, sada, etnički čista područja, što dovodi do zaključka da je Daytonski sporazum dopuštanjem da Republika Srpska – „paradržava (...) koja je zauzela 49% teritorija Bosne i Hercegovine s kojih je ratom i genocidom protjerano stotine tisuća bosanskih ne-Srba“⁴³ – preživi, na neki način legalizirao zločine počinjene od strane bosanskih Srba.

---

⁴⁰ Perica, V. (2014). Daytonski sporazum: Agresor ga hvali, žrtve proklinju. *Pax Americana na Jadranu i Balkanu*. Zagreb: Algoritam

⁴¹ Ekmečić se ovdje referira na teritorij tzv. Republike Srpske Krajine – nepriznate srpske paradržave – koja je obuhvaćala dio Dalmacije, Like, Slavonije, Baranje, Zapadnog Srijema, Korduna i Banije.

⁴² Bjarnason, M. (2001). *The War and War-games in Bosnia and Herzegovina from 1992. to 1995. The Main Events, Disagreements and Arguments, Resulting in, a "De Facto" Divided Country*. Reykjavik: Magnus Bjarnason. ; Perica, V. (2014). Daytonski sporazum: Agresor ga hvali, žrtve proklinju. In *Pax Americana na Jadranu i Balkanu*. Zagreb: Algoritam

⁴³ Perica, V. (2014). Daytonski sporazum: Agresor ga hvali, žrtve proklinju. In *Pax Americana na Jadranu i Balkanu*. Zagreb: Algoritam

5. Analiza

5.1 Muslimani/Bošnjaci

Treba razjasniti genezu i upotrebu pojma Bošnjak. Njegovo se suvremeno poimanje povezuje s pripadnošću islamskoj religiji na području Bosne i Hercegovine, te je jedan od njezina tri de jure ravnopravnih nacionalnih identiteta. Ipak, njegova je geneza novijeg datuma. U Jugoslaviji se Bošnjaci nisu službeno smjeli izjašnjavati takvima. Kompromisno, Ustav Jugoslavije je izmijenjen i dopunjen 1968. godine čime riječ Musliman, a ne Bošnjak, označavala nacionalni identitet. Jugoslavenska politika "Muslimani po nacionalnosti" zanemaruje bosanski identitet, jer termin izjednačava nacionalnu pripadnost s vjerskom, odnosno nacionalni identitet s vjerskim. Bringa u tome vidi mjesto ne samo polemike, nego i ideološkog djelovanja države koja se institucionalnim i pravnim mjerama bori protiv artikulacije nacionalnog identiteta: „Osporavanje prošlosti Muslimana i poricanje njihove zasebnosti, ili, s druge strane, naglašavanje njihovog historijskog diskontinuiteta kao naroda, sprječavalo je kako Muslimane tako i Bosance da dokažu da su kao narod s historijskim kontinuitetom.“⁴⁴ Proglašavanjem nezavisnosti od Savezne Federativne Republike Jugoslavije (1992. godine), mnogi stanovnici BiH koji su se ranije deklarirali kao Muslimani po nacionalnosti, počinju se deklarirati kao Bošnjaci. 27. rujna 1993. godine, u okupiranom Sarajevu⁴⁵, Prvi bošnjački sabor službeno nanovo uvodi i prezentira „povijesno etničko ime“ - „termin Bošnjak se prvi put spominje u dokumentima koji datiraju iz 1166. Ali kao nacionalni koncept Bošnjaštvo se nije razvilo kao alternativa srpskoj i hrvatskoj nacionalnoj ideologiji sve do druge polovice devetnaestog stoljeća. Prema osmanskim izvorima, termin Bošnjak se ponekad odnosi na bilo kog stanovnika bosanskog vilajeta (provincije), a u drugim samo na

---

⁴⁴ Bringa, T. (2009). Historija, identitet i jugoslavenski san. *Biti Musliman na bosanski način: Identitet i zajednica u jednom srednjobosanskom selu*. Sarajevo/Zagreb: TKD Šahinpašić.

⁴⁵ Grad Sarajevo : 1991.-1995. (n.d.). preuzeto 06.09.2015., <http://www.sarajevo.ba/ba/stream.php?kat=134>

bosanske Muslimane. Prvi je bio (do ovog rata) također u suglasju sa samoodređenjem bosanskih muslimana u odnosu na nebosance. (...) U devetnaestom stoljeću Bošnjaštvo su, kao ideju, prihvatili bosanski franjevci, koji su bili pod utjecajem historijske tradicije nezavisne bosanske države i koji su htjeli mobilizirati ljude na otpor sociopolitičkoj dominaciji osmanske države. Njihova ideja Bošnjaštva bila je nezavisna od konfesije i obuhvaćala je Bosance islamskog, katoličkog i pravoslavnog vjerskog porijekla. Tokom austrougarske vladavine, međutim, naziv Bošnjak je sve više bivao primjenjivan na muslimansko stanovništvo.⁴⁶ – Bošnjaci umjesto ranije, za vrijeme SFR Jugoslavije korištenog 'Muslimani'.⁴⁷ Upravo mjesto sintagme „povijesnog etničkog imena“ upotrijebljenog u državotvorne svrhe još uvijek aktualna teorija Benedicta Andersona o izmišljenim zajednicama, što sintagmu raskrinkava kao politički motiviranu, primarno u obrambenoj opoziciji hrvatskom i srpskom nacionalizmu. Anderson⁴⁸ primarno govori o važnosti izuma tiska po proces identifikacije na razini države, što vodi stvaranja osjećaja zajedništva među ljudima koji ne posjeduju kontakte u dijeljenom prostoru – gdje tako napretkom i širenjem mehaničkog, masovnog tiska nastaju izmišljene zajednice – nacije. U ovom slučaju poseže se u povijesni narativ i zahvaća identitet koji ne isključuje – reducira nacionalni identitet isključivo na vjerski – već je širi, unutar povijesnog narativa i predmuslimanski. Utoliko možemo ustvrditi da se bošnjački nacionalizam službeno realizira u opoziciji neprijateljskih nacionalizama kao sredstvo društvene kohezije.

Iz toga proizlazi izjava neimenovanog novinara koji je prisustvovao Prvom bošnjačkom saboru : ”Noć u kojoj je zasjedao Sabor bila je presudna - zaspali smo kao

---

⁴⁶ Bringa, T. (2009). Historija, identitet i jugoslavenski san. *Biti Musliman na bosanski način: Identitet i zajednica u jednom srednjobosanskom selu*. Sarajevo/Zagreb: TKD Šahinpašić.

⁴⁷ Imamović, Mustafa (1996). Historija Bošnjaka. Sarajevo: BZK Preporod.

⁴⁸ Anderson, B. (2006). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso.

Muslimani, probudili se kao Bošnjaci⁴⁹. Halep (2014.) spominje da „nakon toga preostaje termin musliman, u vjerskom smislu, te se piše malim početnim slovom kao i kršćanin, protestant, židov, itd. Termin musliman označava svakoga od pripadnika islamske vjeroispovijesti - podatci iz 2010. godine govore da na svijetu živi 1.6 milijardi muslimana ili oko 23% ukupne svjetske populacije⁵⁰ - bez obzira gdje žive, kojim jezikom govore i koje su nacije. Termin Bosanac (i Hercegovac) potpuno je jasan i označava svakoga tko je rođen u Bosni i Hercegovini ili je to stekao življenjem u BiH. To je regionalni, geografski termin, a može biti i državni.“⁵¹ Termin Musliman zamijenjen je drugim iz pragmatičnih razloga, jer je, dijeleći ljude po vjeri, jezičnim aktom oduzimao pravo nemuslimanskom stanovništvu.

Autori poput Filipovića (2012.) pribjegavaju upotrebi termina etnonacionalizam – gdje je termin nacionalizma povezan s politički neugodnim pojmom etniciteta. Kao što je navedeno, nacionalizmi se brane osnaživanjem vlastitih granica prema drugim nacionalnim entitetima i identitetima. Filipović⁵² navodi snažnu klerikalizaciju kao determinantu nacionalne svijesti Bošnjaka, Hrvata i Srba. Klerikalno sakralno izmiješano je s političkim i profanim u svrhu nacionaliziranja – kako autor tvrdi, bosanskih – masa, isprva pravoslavnih i katoličkih, a naposljetku, kao točka otpora i realizacija težnje, kao i podrške trećem putu, onom muslimanskom kao reakcije na lošu poziciju između sukoba dvaju divljih nacionalizama – hrvatskog i srpskog.

---

⁴⁹ Prvi Bošnjački Sabor. (n.d.). preuzeto 06.09.2015.,
http://www.vkbi.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=56&Itemid=69

⁵⁰ The Future of World Religions: Population Growth Projections, 2010-2050. (02.04.2015.). preuzeto 06.09.2015., <http://www.pewforum.org/2015/04/02/religious-projections-2010-2050/>

⁵¹ Halep, A. (17.09.2014.). Etnički identitet Bošnjaka. Preuzeto 06.09.2015.,
<http://bosnjaci.net/prilog.php?pid=53540>

⁵² Filipović, N. (11.03.2012.). Etnonacionalizam za početnike (8. dio). Preuzeto 06.09.2015.,
<http://orbus.be/aktua/2012/aktua3393.htm>

5.2 Povezanost etničkog, nacionalnog i vjerskog identiteta

Zašto je povezanost vjerskog i nacionalnog identiteta toliko snažna na ovim, post-Jugoslavenskim prostorima? Svjedoci smo duboke povezanosti religije i onoga što Nenad Mišćević (2006.) naziva zlobnim nacionalizmom⁵³: „Nacionalizam koji izrijekom odbacuje univerzaliziranje“, mrski su narodi oni susjedni, karakterizira ga pogled mržnje te unutarnjeg i političkog monologa, deklarativno im se oduzima pravo na autentičnost i pravo na egzistenciju, te ga njegova isključivost čini ekstremnim – i nezdravim - i po takvog nacionalizma, i po njegovog susjeda. U svojem seminarskom radu koji je obrađivao reprezentacije i ulogu religije u ratu putem čitanja „Dobrog vojaka Švejka“ Jaroslawa Haška povučena je paralela s ponašanjem katoličke Crkve za vrijeme Domovinskog rata. Prakse masovnih ispovjedi, molitvi i davanja krunica vojnicima prije odlaska na bojište, simbolični su potezi kojima se vojnicima pokušalo olakšati tešku situaciju u kojoj su se našli – pomoću valute nade, u ovom slučaju u izrazito vjerskom obliku – „Molitva je odigrala veliku ulogu u Domovinskom ratu jer je davala snagu braniteljima, jer je jačala njihovu ljubav za Domovinu. Hrvatski dragovoljci i vojnici koji su se borili za slobodu vjere i za nacionalnu slobodu križem oko vrata kao simbolom, izražavali su svoju vjeru i svoju nacionalnost. Katolička vjera je bitan dio identiteta hrvatskog naroda.“^{54,55}. Problem tako koncipiranog identiteta jest što iz identiteta branitelja i Hrvata isključuje sve one koji pripadaju nekoj drugoj vjeroispovijesti (muslimani, židovi, pravoslavci) ili pak ne pripadaju niti jednoj (ateisti, agnostici). Ivan Cvitković se dotiče te teme odnosa nacionalnog i vjerskog identiteta i govori

---

⁵³ Mišćević, N. (2006). Nacija i nacionalizam. *Nacionalizam: Etički pogled* (p. 42). Zagreb: Kruzak.

⁵⁴ Tomac, Z. (n.d.). Nogomet, vjera i domoljublje. Preuzeto 06.09.2015., http://www.katolicki-tjednik.com/vijest.asp?n_UID=1526

⁵⁵ Marušić, M. (2011). Rat i klerikalizam. Seminarski rad za kolegij Kulture Srednje Europe, mentor: prof. dr. sc. Nikola Petković

kako je „kod mnogih naroda vjerski identitet izgrađen prije nacionalnog identiteta (...). Otud i stav da je religijski identitet jezgra nacionalnog identiteta.“⁵⁶ Halep (2013.) smatra kako je danas u Europi prihvatljivo da pojedinac mijenja svoja religijska vjerovanja i nazore više puta tokom života, ali i dalje ostaje pripadnik istog naroda. U tome smislu inzistiranje na vezivanju Bošnjaka za islamski identitet postaje besmisleno. Halep zaključuje da u današnjem svijetu kultura i tradicija, a ne religija su kohezijski faktor svakog europskog naroda.⁵⁷ Ovo je argument kojemu se vrijedi vratiti kasnije.

Urjan Kukavica u svojoj knjizi „Islam na Balkanu“ (2012.) navodi da su Bošnjaci autentični, autohtoni i izvorni stanovnici ovoga dijela Europe i Balkana te da je islam bosanskih muslimana jednakopravan izbor svake osobe posebno, kao što je pravoslavlje izbor bosanskih pravoslavaca i/ili katoličanstvo bosanskih katolika. Na ovom je mjestu vidljiv primordijalizam, stav koji određenu kulturu postavlja unutar geografskog prostora i povijesne naracije kao autohton određenom prostoru, njegov integralan dio. Nadalje, Urjan Kukavica inzistira na pitanju konverzije, pa tako uz njih veže započinjanje ratova, pa tako i zadnji. Tako politički motivirane ratove i sam konvertira u vjerske sukobe, a religijski identitet prelazi iz defenzivnog u ofenzivni.

Ipak, Muslimani Balkana od samih početaka svoga postojanja, i u suvremeno doba, daleko su od homogene skupine; jedini zajednički nazivnik bila je religija, Islam, no oni su svoju vjeru doživljavali ili kao puku tradiciju naslijeđenu od predaka te, u velikom broju slučajeva, nešto čega se treba stidjeti kao arhaičnog i reakcionarnog. Osobne ili skupne identifikacije balkanskih muslimana međusobno su se počele razlikovati: način i uvjeti prihvaćanja islama, poimanja razloga svoga postojanja kao muslimana na Balkanu, te konačno i shvaćanja i prihvaćanja sebe kao muslimana. Iako je riječ o povijesnom trenutku, u

---

⁵⁶ Cvitković, I. (2011). Religija i identitet. *Diskursi - Društvo, Religija I Kultura*, 11-26.

⁵⁷ Halep, A. (26.08.2013.). Multikonfesionalnost Bošnjaka. Preuzeto 06.09.2015., <http://tesanj.net/2013/08/26/multikonfesionalnost-bosnjaka/>

kojem nacionalni identiteti još nisu definirani, mora se priznati da je proces identifikacije Bošnjaka kao drugih i drukčijih, ne samo kao muslimana nego kao drugih nacija već odavno bio u toku.⁵⁸

---

⁵⁸ Urjan Kukavica, E. (2012). *Islam na Balkanu*. Zagreb: KDBH "Preporod"; Urjan Kukavica, E. (21.09.2013.). Nacionalni i vjerski identitet na Balkanu. Preuzeto 06.09.2015., <http://behar.hr/nacionalni-i-vjerski-identitet-na-balkanu/>

5.3 Oblici izgradnje identiteta

Nakon definiranja identiteta, nacionalizma i nacionalizama, kao i njihovih kratkih povijesti u BiH, pokušati ću preko tri Castellsova (2002.) modela izvora i oblika izgradnje identiteta prikazati tri realizacije identiteta Bošnjaka u Bosni i Hercegovini:

1. Legitimirajući identiteti – oni stvaraju civilno društvo te uvode „dominantne društvene institucije kako bi proširile i racionalizirale svoju dominaciju u odnosu prema društvenim akterima.“⁵⁹ Bringa (2009.) navodi kako je tokom svog istraživanja u Bosni posjećivala i Zagreb i Beograd, gdje je čula oprečne izjave vezane uz etnicitet bosanskih Muslimana. „Kad sam kolegi u Beogradu kazala da živim u jednom bosanskom selu, (...), on mi je rekao: „Muslimani ti to neće reći, ali svi su oni, zapravo Srbi, oni samo govore da su Muslimani. Jedan mi je hrvatski kolega, opet, kazao: „Oni tvrde da su Muslimani, ali su, ustvari, Hrvati.“ Pitala sam se kako je moguće da su Muslimani sami bili jedini koji mi nisu govorili ko su oni ustvari.“⁶⁰ Bringa, nadalje, smatra da je jedini razlog zašto bi se identitet Muslimana mogao osporavati taj što su Muslimani tumačili svoj identitet u drugačijem idiomu nego Srbi i Hrvati. Kod bosanskih Muslimana kolektivni identitet nije podrazumijevao zajedničku krv i zajednički korijen i porijeklo već zajedničku sredinu, kulturne običaje, zajedničko iskustvo i osjećanje. 1990. godine u sarajevskom dnevnom listu *Oslobođenje* odvijala se debata među sarajevskim intelektualcima gdje je jedan autor – Zoran Đinđić – tvrdio „da je srpska, hrvatska i slovenska nacionalnost nešto prirodno jer je utemeljeno na nedvosmislenom i zajedničkom etničkom porijeklu, dok je nacionalni identitet Muslimana bio zasnovan tek na psihološkoj identifikaciji, koja

---

⁵⁹ Castells, M. (2002). *Izgradnja identiteta. Moć identiteta* (Vol. 2, pp. 16 - 22). Zagreb: Golden marketing.

⁶⁰ Bringa, T. (2009). *Historija, identitet i jugoslavenski san. Biti Musliman na bosanski način: Identitet i zajednica u jednom srednjebosanskom selu*. Sarajevo/Zagreb: TKD Šahinpašić.

je predmet samoizbora, i stoga manje prirodna.⁶¹ Bringa nastavlja i spominje bosanskog sociologa Saltaga koji izražava zabrinutost da se identitet Muslimana neće uklapati u definiciju po kojoj je identitet zasnovan na porijeklu i krvnoj vezi legitimnija osnova za nacionalni identitet od bilo koje druge te je istovremeno i prevideo događaje koji će uslijediti za nekoliko godina – ako nakon raspada Jugoslavije dođe do osnivanja država po etnicitetu, država u kojima nebi postojalo pravo na samoopredjeljenje, Muslimani bi bili primorani da se izjasne jesu li, prije nego su postali Muslimani, bili Hrvati ili Srbi. Za vrijeme SFR Jugoslavije, „bosanska dimenzija identiteta bosanskog naroda, koja pokriva sve tri službeno priznate nacionalnosti – Muslimane, Srbe i Hrvate – nikad nije (...) institucionalizirana niti potvrđena kroz službenu retoriku vezanu za nacionalno pitanje. Na službenim popisima stanovništva 'Bosanac' se definirao kao regionalni identitet, ali nikad nije dosegao ideološku podršku, niti politički status nacije, kao što su njegovi teritorijalno definirani pandani – Srbi i Hrvati.“⁶² Iako su se kolektivni identiteti Bosanac i Musliman odnosili na različite kategorije, imali su zajedničku karakteristiku – onu koju identiteti Hrvat i Srbin nisu imali – njihov temelj vezan uz podrijetlo nije se smatrao relevantnim. Bosanski identitet bio je multikulturalan i multinacionalan i samim time oprečan logici nacionalizma koji je, nakon raspada SFR Jugoslavije, bio jedini način za stvaranje države. Bringa (2009.) nastavlja i spominje javne debate o pitanjima nacionalnosti koje su se u Bosni i Hercegovini vodile neposredno prije rata – između 1990. i 1992. godine – gdje je mnoge zabrinula provala srpskog i hrvatskog nacionalizma te sve opasnijoj retorici Srbije i Hrvatske, za koju se moglo pretpostaviti

---

⁶¹ Bringa, T. (2009). Historija, identitet i jugoslavenski san. *Biti Musliman na bosanski način: Identitet i zajednica u jednom srednjobosanskom selu*. Sarajevo/Zagreb: TKD Šahinpašić.

⁶² Bringa, T. (2009). Historija, identitet i jugoslavenski san. *Biti Musliman na bosanski način: Identitet i zajednica u jednom srednjobosanskom selu*. Sarajevo/Zagreb: TKD Šahinpašić.

da će biti separatistička i destruktivna ako se uzme u obzir multinacionalnost u Bosni i Hercegovini. U tom razdoblju, bosanski su intelektualci revitalizirali historijski koncept bošnjaštva i termin Bošnjak kao nacionalni identitet. Tiskani mediji su objavljivali članke bosanskih intelektualaca i pisma čitatelja, od kojih jedno govori: „Zašto nam ne daju da jačamo svijest o svojoj nacionalnoj pripadnosti Bosni i konceptu bošnjaštva? Odgovor je jednostavan – dok god nastavimo ovim putem, bez osobnosti, bez identiteta, kao Jugoslaveni (dakle, svačiji), svatko može tvrditi da smo njegovi. Proglasimo li svoju nezavisnost (u kulturnom i nacionalnom pogledu), niko neće biti kadar za sebe uzeti Bosnu, niti ju smatrati svojom.“⁶³ Naposljetku, kako je već spomenuto, na Prvom bošnjačkom saboru, 1992. godine, vraćen je naziv Bošnjak.

2. Identiteti otpora – dovode do stvaranja zajednica ili komuna; te identitete stvaraju subjekti koji se nalaze u podređenim položajima i/ili su „stigmatizirani logikom dominacije, te tako kopaju rovove za otpor i preživljavanje koji se temelje na načelima koja su različita ili suprotna onima koja prožimaju društvene institucije.“⁶⁴ Kada bi se identitet otpora primijenio na Bosnu i Hercegovinu, govorili bismo o bosanskim muslimanima u vrijeme Savezne Federativne Republike Jugoslavije. Naime, muslimanska nacionalnost – Muslimani kao nacija – priznala se tek 1968. godine izmjenom Ustava SFR Jugoslavije. Točno dvadeset godina prije toga, 1948. godine, na prvom popisu stanovništva u tada novoosnovanoj Jugoslaviji, po Malcolm (2011.) bosanski muslimani imali su tri opcije – deklarirati se kao Srbi muslimanske vjeroispovijesti, Hrvati muslimanske vjeroispovijesti ili kao „nacionalno neopredijeljeni“. Bosanski muslimani su tom prilikom pokazali svoju nevoljkost da ih se 'posrbi' ili 'pohrvati': 72 tisuće njih izjasnilo se kao Srbi, 25 tisuća kao Hrvati i 778

---

⁶³ Bringa, T. (2009). Historija, identitet i jugoslavenski san. *Biti Musliman na bosanski način: Identitet i zajednica u jednom srednjobosanskom selu*. Sarajevo/Zagreb: TKD Šahinpašić.

⁶⁴ Castells, M. (2002). Izgradnja identiteta. *Moć identiteta* (Vol. 2, pp. 16 - 22). Zagreb: Golden marketing.

tisuća kao neopredijeljeni. Na sljedećem popisu stanovništva, 1953. godine, „službena politika promovirala je duh jugoslavenstva. Muslimanstvo se uopće nije spominjalo u popisu, ali su se ljudi mogli deklarirati i kao 'jugoslaveni, nacionalno neopredijeljeni'. U Bosni je takvih bilo 891 800.“⁶⁵ No, početkom šezdesetih, stvari se polako počinju mijenjati. Na popisu stanovništva 1961. godine, bosanski muslimani dobili su mogućnost izjasniti se kao 'Muslimani u etničkom smislu', a zatim, 1963. godine, u „preambuli bosanskohercegovačkog ustava, stajalo je između ostalog i „Srbi, Hrvati i Muslimani udruženi u prošlosti zajedničkim životom“ – čime se podrazumijevalo, iako nije izričito rečeno, da Muslimane treba smatrati ravnopravnim narodom.“⁶⁶ Kao što je na početku spomenuto, u svibnju 1968. godine, 20 godina nakon prvog popisa stanovništva, na sjednici Centralnog komiteta Bosne i Hercegovine, izdano je priopćenje u kojem je, između ostalog, „stajalo i ovo: „Praksa je pokazala svu štetnost različitih vidova pritisaka...iz ranijeg perioda kad su Muslimani označavani kao Srbi ili Hrvati u nacionalnom pogledu. Pokazalo se, a to je potvrdila i novija socijalistička praksa, da su Muslimani zaseban narod.“ Ovaj je stav prihvatila i savezna vlada...“⁶⁷ 1971. godine se po prvi puta na popisu stanovništva pojavila i mogućnost izbora 'Musliman, u nacionalnom smislu'.

3. Projektni identiteti – oni stvaraju 'subjekte'; „nastaju kada društveni akteri, na temelju bilo kakvih, njima dostupnih, kulturnih materijala, grade novi identitet koji redefinira njihov položaj u društvu i, to čineći, traže preobrazbu društvene strukture. To je, na primjer, slučaj kada feminizam izađe iz rovova društvene strukture otpora i prava žena kako bi izazvao patrijarhalizam, a time i patrijarhalnu obitelj i cijelu strukturu

---

⁶⁵ Malcolm, N. (2011). *Bosna: Kratka povijest*. Sarajevo: Buybook.

⁶⁶ Malcolm, N. (2011). *Bosna: Kratka povijest*. Sarajevo: Buybook.

⁶⁷ Malcolm, N. (2011). *Bosna: Kratka povijest*. Sarajevo: Buybook.

produkcije, reprodukcije, spolnosti i osobnosti na kojoj su se povijesno temeljila društva.⁶⁸ U suvremenoj Bosni i Hercegovini postoji „izvjestan identifikacijski marker“⁶⁹, kako ga Šavija-Valha naziva, i to je – raja. Šavija-Valhin sugovornik govori kako je raja „termin pripadnosti...pripadnosti jednom plemenu, jednoj određenoj grupi ljudi...koji žive na jednom određenom području...“⁷⁰ Raja je jedna od identifikacija koju bosanskohercegovačko društvo nudi – u (post)jugoslavenskoj regiji, raja je najčešće sinonim za državljane Bosne i Hercegovine, koji uključuje mnogo konotacija i može biti izražena i od milja i prijezirno. Termin raja najčešće se koristi kao zamjenski identitet Bosanaca i Hercegovaca – raja mogu biti svi bosanskohercegovačkog naroda, i Bošnjaci i Hrvati i Srbi. Etimologija riječi raja potječe iz arapskog jezika, i u prijevodu znači jato ili stado – za vrijeme Osmanskog carstva, taj izraz se koristio kod referiranja na obične ljude, podanike; koristio se, diskriminatorno, i u odnosu prema nemuslimanskom dijelu stanovništva. Sukladno tome, izraz raja označava kolektiv lišen moći i/ili vlasti. Danas, izraz raja više nije vezan uz nacionalnu ili vjersku pripadnost, te postaje način samoodređivanja. Konačno, termin raja se može koristiti na više načina – kao sinonim za puk, kao oznaka bilo koje grupe ljudi ili kao markiranje pripadnosti – smisao riječi raja ovisi o kontekstu u kojem je izgovorena. U zaključku Šavija-Valha tvrdi da „raja nadaje kao kulturni milieu koji definira okolinu djelovanja u datom društvu, dakle proskribira 'mentalitet' i 'kod'. U tom smislu, raja jeste i djelatni princip. Kao takav, raja se objektivizira kroz konkretne grupe pojedinaca vezane teritorijalnom pripadnošću,

---

⁶⁸ Castells, M. (2002). Izgradnja identiteta. *Moć identiteta* (Vol. 2, pp. 16 - 22). Zagreb: Golden marketing.

⁶⁹ Šavija-Valha, N. (2013). *Raja: Ironijski subjekt svakodnevne komunikacije u Bosni i Hercegovini i raja kao strategija življenja*. Zagreb: Jesenski i Turk.

⁷⁰ Šavija-Valha, N. (2013). *Raja: Ironijski subjekt svakodnevne komunikacije u Bosni i Hercegovini i raja kao strategija življenja*. Zagreb: Jesenski i Turk.

interesom i emocijama. (...) Kako se raja pokazuje kao specifičan 'mentalitet', cjelokupna bosanskohercegovačka – sarajevska društvena stvarnost biva aproprirana rajom. Raja se pokazuje kao cjelokupni raspoloživi socijalni prostor.⁷¹ Na etnografiji zasnovano djelo Šavija-Valhe opisuje identitet raje kao svakodnevan, u uporabi poglavito među mladima u urbanim sredinama. Raja je oblik kolektivnog identiteta koji nije vezan niti uz etničku niti uz nacionalnu niti uz vjersku pripadnost – štoviše, raja je jedini bosanskohercegovački identitet koji nije određen niti jednim institucionalnim faktorom – Šavija-Valha raju stavlja na jednostavnu ontološku razinu i govori „raja jest raja“.⁷²

---

⁷¹ Šavija-Valha, N. (2013). *Raja: Ironijski subjekt svakodnevne komunikacije u Bosni i Hercegovini i raja kao strategija življenja*. Zagreb: Jesenski i Turk.

⁷² Šavija-Valha, N. (2013). *Raja: Ironijski subjekt svakodnevne komunikacije u Bosni i Hercegovini i raja kao strategija življenja*. Zagreb: Jesenski i Turk.

6. Zaključak

Bez zadržke možemo reći kako je Bosna i Hercegovina po mnogočemu jedinstvena država u svijetu. Od državnog uređenja, koje je republičko, ali ne funkcionira kao republika zbog jedinica na koje se dijeli – tri entiteta i dva kantona, preko činjenice da je Bosna u povijesti bila jedno od najvećih – nakon Turske – muslimanskih središta u Europi, do njene multikulturalnosti i multinacionalnosti te suživota pripadnika triju religija na relativno malenom prostoru. Povijest Bosne i Hercegovine nije bila niti mirna niti jednostavna – u tolikoj mjeri da se čak i izraz 'mirna Bosna' koristi za „opis dobre, povoljne situacije, bez problema“⁷³, ali nikada za situaciju u Bosni, dakle, nikada se ne koristi doslovno.

Pojam identiteta – bilo etničkog, bilo vjerskog, bilo nacionalnog – u Bosni i Hercegovini je izrazito kompleksan iz razloga što je bosanskohercegovačko društvo izrazito heterogeno – pogotovo je takvo bilo u povijesti, prije rata i Daytonskog sporazuma – te nikada nije bilo ujedinjeno u nacionalnom ili etničkom smislu; toliko kompleksan da sam čitajući literaturu za ovaj radi i pišući sam rad shvatila koliko ograničeno znanje o Bosni i Hercegovini, njenoj povijesti i njenim stanovnicima, zapravo imam. Kroz cijelo ovo vrijeme čitanja i pisanja stekla sam dojam da su Bošnjaci jednostavno htjeli da im se dozvoli da se sami pozabave svojim identitetom, opet, bilo nacionalnim, bilo vjerskim, bilo etničkim, bez nacionalističkih uplitanja od strane Hrvata i Srba. S obzirom na rapidni rast nacionalizma u Hrvatskoj, čega smo svjedoci – u posljednjih godinu dana osobito – i činjenice da nacionalizam u Srbiji nikada nije niti prestao rasti te činjenice da Republika Srpska još uvijek postoji kao jedan od kantona Bosne i Hercegovine, bojim se da je samo pitanje vremena kada će opet doći do sukoba u kojem će se, kao i mnogo puta dosad, Bosna naći u sredini i opetovano biti prisvajana od strane Hrvatske i Srpske nacionalističke politike.

---

⁷³ Mirna Bosna. (n.d.). Preuzeto 06.09.2015., <http://vukajlija.com/mirna-bosna/227901>

7. Sažetak

Ovaj rad bavi se problematikom ispreplitanja etničkog, nacionalnog i religijskog identiteta u Bosni i Hercegovini, s naglaskom na bošnjački identitet. Teza rada jest formacija bošnjačkog identiteta u opoziciji prema nacionalizmima - Hrvatskom i Srpskom te njegova veza s religijom i religijskim identitetom. Bošnjački se identitet za vrijeme SFR Jugoslavije definira kao religijski, tj. izjednačava se s njime, a nakon raspada Jugoslavije kao etničko i nacionalno opredjeljenje te prekida svoje veze s religijom. Kako bi to argumentirala, koristiti ću radne definicije identiteta i nacionalizma čime bi rad teorijski argumentirao i razložio analizu stvaranja bošnjačkog identiteta putem modela izvora i oblika izgradnje identiteta Manuela Castellsa.

7.1 Summary

This paper deals with the problem of intermingling of ethnic, national and religious identity in Bosnia and Herzegovina, with a focus on the Bosniak identity. Thesis of this work is the formation of the Bosniak identity in opposition to Croatian and Serbian nationalisms, and its relationship with religion and religious identity. Bosnian identity during Yugoslavia was defined by religion and after the disintegration of Yugoslavia it was defined by ethnicity and national background. In this paper I will use the working definition of identity and nationalism through models of sources and forms of identity by Manuel Castells (2002.) to try to argue and explain the Bosniak identity.

8. Ključne riječi

- Nacionalizam
- Bošnjački identitet
- Vjerski identitet
- Bosna i Hercegovina
- Multinacionalnost
- Muslimani

9. Literatura

1. Altaras P. (2005). Identitet kao osobno pitanje. Revija za sociologiju. Vol XXXVI. No 1-2. 55-62.
2. Anderson, B. (2006). Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. Verso.
3. Bjarnason, M. (2001). The War and War-games in Bosnia and Herzegovina from 1992. to 1995. The Main Events, Disagreements and Arguments, Resulting in, a "De Facto" Divided Country. Reykjavik: Magnus Bjarnason.
4. Bringa, T. (2009). Historija, identitet i jugoslavenski san. Biti Musliman na bosanski način: Identitet i zajednica u jednom srednjobosanskom selu. Sarajevo/Zagreb: TKD Šahinpašić.
5. Calhoun, C. (1994). Social theory and the politics of identity. Oxford, UK: Blackwell.
6. Castells, M. (2002). Izgradnja identiteta. Moć identiteta (Vol. 2, pp. 16 - 22). Zagreb: Golden marketing.
7. Cvitković, I. (2011). Religija i identitet. Diskursi - Društvo, Religija I Kultura, 11-26.
8. Cvitković, I. (2001). Sociologija spoznaje. Sarajevo: DES.
9. Derrida, J. (1987.) Filozofijska nacionalnost i nacionalizam. Diseminario. La desconstruccion, otro descubrimiento de America. Montevideo 1987.; Prijevod Mario Kopic. Preuzeto 06.09.2015., <http://pescanik.net/filozofijska-nacionalnost-i-nacionalizam/>
10. Dimitrovova, B. (2001). Bosniak or Muslim? Dilemma of one Nation with two Names. Southeast European Politics, II(2), 94 – 108. Preuzeto 06.09.2015., <http://www.seep.ceu.hu/issue22/dimitrovova.pdf>
11. Erikson Erik (2008): Identitet i životni ciklus. Beograd: Zavod za udžbenike., www.scribt/doc/443992/Erik-Erikson-Identitet-i-Zivotni-ciklus

12. Filipović, N. (11.03.2012.). Etnonacionalizam za početnike (8. dio). Preuzeto 06.09.2015., <http://orbus.be/aktua/2012/aktua3393.htm>
13. Gellner, E. (1998.), Nacije i nacionalizam. Zagreb: Politička kultura.
14. Halep, A. (17.09.2014.). Etnički identitet Bošnjaka. Preuzeto 06.09.2015., <http://bosnjaci.net/prilog.php?pid=53540>
15. Halep, A. (05.04.2013.). Nacionalno pitanje Bošnjaka. Preuzeto 06.09.2015., <http://tesanj.net/2013/04/05/nacionalno-pitanje-bosnjaka/>
16. Halep, A. (26.08.2013.). Multikonfesionalnost Bošnjaka. Preuzeto 06.09.2015., <http://tesanj.net/2013/08/26/multikonfesionalnost-bosnjaka/>
17. Haralambos M.; Holborn M. (2002). Sociologija – teme i perspektive. Sarajevo: Golden marketing.
18. HAAŠKI POPIS Knjiga smrti u BiH. (21.04.2010.). Preuzeto 06.09.2015., <http://www.slobodnadalmacija.hr/BiH/tabid/68/articleType/ArticleView/articleId/99981/Default.aspx>
19. Imamović, Mustafa (1996). Historija Bošnjaka. Sarajevo: BZK Preporod.
20. Jasak, P. (n.d.). Zablude o porijeklu Bošnjaka, Hrvata, Srba... Preuzeto 06.09.2015., <http://www.bosona.ba/pdf/porijeklo.pdf>
21. Kunić, M. (23.06.2014.). Religija i identitet. Preuzeto 06.09.2015., <http://www.magazinplus.eu/clanak/mirza-kunic-religija-i-identitet/>
22. Malcolm, N. (2011). Bosna: Kratka povijest. Sarajevo: Buybook.
23. Markešić, I. (2010). Od religijskog do nacionalnog identiteta i natrag (na primjeru Bosne i Hercegovine). Društvena Istraživanja, 19(3), 525-546., preuzeto 06.09.2015., <http://hrcak.srce.hr/55459>
24. Marušić, M. (2011). Rat i klerikalizam. Seminarski rad za kolegij Kulture Srednje Europe, mentor: prof. dr. sc. Nikola Petković

25. Mirna Bosna. (n.d.). Preuzeto 06.09.2015., <http://vukajlija.com/mirna-bosna/227901>
26. Mišćević, N. (2006). Nacija i nacionalizam. Nacionalizam: Etički pogled (p. 42).
Zagreb: Kruzak.
27. Perica, V. (2006). Balkanski idoli: Religija i nacionalizam u jugoslovenskim državama. Beograd: Biblioteka XX vek.
28. Perica, V. (2014). Daytonski sporazum: Agresor ga hvali, žrtve proklinju. In Pax Americana na Jadranu i Balkanu. Zagreb: Algoritam
29. Prvi Bošnjački Sabor. (n.d.). preuzeto 06.09.2015.,
http://www.vkbi.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=56&Itemid=69
30. Selimović, M. (1966). Derviš i smrt. Sarajevo: Svjetlost.
31. Smith, A. D. (1998.), Nacionalni identitet. Beograd: Biblioteka XX. vek.
32. Šavija-Valha, N. (2013). Raja: Ironijski subjekt svakodnevne komunikacije u Bosni i Hercegovini i raja kao strategija življenja. Zagreb: Jesenski i Turk.
33. Šušnjić, Đ. (2009). Religija I. Beograd: Čigoja štampa.
34. The Future of World Religions: Population Growth Projections, 2010-2050.
(02.04.2015.). preuzeto 06.09.2015., <http://www.pewforum.org/2015/04/02/religious-projections-2010-2050/>
35. Tomac, Z. (n.d.). Nogomet, vjera i domoljublje. Preuzeto 06.09.2015.,
http://www.katolicki-tjednik.com/vijest.asp?n_UID=1526
36. Urjan Kukavica, E. (2012). Islam na Balkanu. Zagreb: KDBH "Preporod"
37. Urjan Kukavica, E. (21.09.2013.). Nacionalni i vjerski identitet na Balkanu. Preuzeto 06.09.2015., <http://behar.hr/nacionalni-i-vjerski-identitet-na-balkanu/>